

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/1

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 16

1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları

Kasım ERTAŞ*

Özet

Bitlis vilayeti, 1915'ten önce Anadolu'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı vilayetten (vilâyât-ı sitte) birisidir. 19. yüzyılın sonunda Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkil olan vilayette Ermeniler, zikredilen sancaklar ve bunlara bağlı hemen hemen bütün yerleşim birimlerine dağılmış bir şekilde yaşamaktaydılar. Ermeniler, toplumsal hayatın birçok alanında etkin bir şekilde yer almanın yanı sıra, hem vilayetin yönetim merkezinde hem de bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde üst düzey görevlerde bulunarak vilayetin idari hayatında da oldukça etkili bir konuma sahip olmuşlardır. Bu çerçevede Ermeniler, Bitlis vilayetinde; vali yardımcılığı, kaymakam yardımcılığı ve nahiye müdürlüğü başta olmak üzere birçok idari kurum ve kurullarda ön planda yer almışlardır. Bu çalışmamızda; konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına öncelikle Ermenilerin vilayetteki nüfusu ve Müslümanlarla münasebetleri gibi konular hakkında genel hatlarıyla bilgi vereceğiz. Daha sonra ise; Ermenilerin Bitlis vilayetinin idari hayatındaki konumları, idari hayatta yer alan Ermenilerin isimleri ve görev aldıkları kurumlardaki idari pozisyonlarını inceleyeceğiz. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler ile Müslümanların 1915'ten önceki döneme ait ilişkilerine ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vilâyât-ı sitte, Bitlis vilayeti, Ermeniler, Ermeni devlet adamları.

The Armenians in Bitlis Province and Their Status in Its Administration Before 1915

Abstract

Bitlis province is one of the six provinces in Anatolia, commonly referred as six Armenian vilayets in which the Armenian population were located densely. By the end of 19th century, the Armenians were living dispersedly in this province composed of Bitlis, Muş, Siirt and Genc subdivisions or sanjaks, and in nearly all of its settlements. In addition to taking effective part in several sphere's of social life, the Armenians played an effective role in the administration of the province by holding top-level official positions in the provincial government and its subdivisions (sanjaks) and districts. In this context, the Armenians served in the forefront of several administrative institutions and commissions such as deputy governor, deputy district governor and sub-district governor etc. In this study, the Armenian population in the province and their relationships with Muslims shall be discussed generally in order to have a better understanding of the topic. Then, the status of Armenians in the Bitlis Province Administration and their administrative positions and names shall be examined. In this way, we shall put at effort to highlight the relationship of the Armenians and Muslims in the Ottoman Empire in pre-1915 era.

Keywords: Ottoman, six provinces (six Armenian vilayets), Bitlis province, Armenians, Armenian statesmen.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü., İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi A. B. D.
kasimertas@gmail.com

Giriş

Bitlis Ermenileri ile ilgili daha önce yapmış olduğumuz bir çalışmada Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bitlis'teki Ermenilerin; Bitlis şehir merkezindeki yerleşimleri, nüfusları, dini kurumları, iktisadi faaliyetleri gibi konular ele alınarak Ermenilerin bölgedeki varlıkları, etkinlikleri ve 19. yüzyılda Bitlis şehrinin toplumsal hayatındaki konumları ortaya konulmaya çalışılmıştı. Ancak söz konusu araştırmada, incelemeye esas alınan dönemde Bitlis vilayetinin genelindeki Ermeniler hakkında, çalışmanın kapsamını aştığı için, yeterli bilgi verilememişti. Araştırmanın kapsamı Bitlis vilayetinin yönetim merkezi olan Bitlis merkez kazası ile sınırlı tutulmuştu. Bahse konu olan çalışmada Bitlis Ermenileri hakkında yukarıda zikredilen bilgiler sunulduğu için burada aynı konuları tekrar etmeyerek söz konusu bilgiler için okuyucuyu ilgili makaleye yönlendirmekle iktifa edeceğiz.¹ Ayrıca Bitlis ve havalisinin Osmanlı tarafından fethedilmesi, vilayetin idari hayatındaki değişimler gibi konular söz konusu çalışmamızda ele alındığı için burada aynı bilgileri tekrar etmeyi lüzumsuz görüyoruz.

Bitlis vilayeti, 1915'ten önce Anadolu'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı vilayetten (vilâyet-ı sitte) birisidir.² Ermeniler bu dönemde hem vilayetin yönetim merkezinde hem de vilayete bağlı sancak, kaza ve nahiyelerin idari hayatında oldukça etkin bir konuma sahiptirler. Ancak bugüne kadar Türkiye'de yapılan akademik çalışmalarda Ermenilerin vilayetteki bu etkin konumları neredeyse hiç inceleme konusu yapılmamıştır. Bu alandaki boşluğu bir nebze dolduracağını ümit ettiğimiz bu çalışmamızda; Bitlis vilayetinin 19. yüzyılın sonundaki idari taksimatı, bölgedeki Ermenilerin nüfusu, Müslümanlarla Ermenilerin münasebetleri, Ermenilerin vilayetin idari hayatındaki konumları, idari hayatta yer

1 Bkz. Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy. 60 (2017), 217-233.

2 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul 2010), 140.

alan Ermenilerin isimleri, görev aldıkları kurumlardaki idari pozisyonları üzerinde durarak Ermenilerin 1915'ten önce vilayetin idari hayatındaki etkinliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece Müslümanlar ile Ermenilerin 1915 olaylarından önceki döneme ait ilişkilerine ışık tutarak, daha sonraki dönemde ortaya çıkan sorunların daha iyi teşhis edilmesi noktasında sağlıklı sonuçlar elde edilmesine katkı sunacağımıza inanıyoruz.

1. Bitlis Vilayetinde Ermeniler

Bitlis vilayeti, 19. yüzyılın sonunda Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkil olup, oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan büyük bir idari merkezdir. Bitlis şehri, Bitlis sancağı ve vilayetin yönetim merkezidir. Bu dönemde Bitlis Sancağı; merkez kaza, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından, Muş Sancağı; merkez kaza, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından, Siirt Sancağı; merkez kaza, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarından, bir diğer sancak olan Genç ise merkez kaza, Çapakçur ve Kulp kazalarından oluşmaktadır. Ayrıca yukarıda zikredilen bazı kazalara bağlı sayıları zaman zaman değişen-ileride yeri geldikçe bir kısmının ismi zikredilecek olan- birkaç nahiye de bulunmaktadır.³ Ermeniler, Bitlis vilayetinin yukarıda zikrettiğimiz yerleşim birimleri ile köylerin hemen hemen tamamına dağılmış bir şekilde yaşamaktaydılar. Ermeni kaynakların verdiği bilgilere göre 20. yüzyılın başında Bitlis vilayeti, 681 yerleşim birimine dağılmış, 510 kilise, 161 manastır ve 207 eğitim kurumuna (9.309 öğrenci) sahip, yoğun bir Ermeni nüfusunu barındırmaktadır.⁴

Ermenilerin Bitlis vilayetinin idari hayatındaki konumları ile ilgili bilgi vermeden önce, vilayetteki Ermeni nüfusu hakkında kısa bir malumat vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ancak Bitlis vilayetindeki Ermeni nüfusu ile ilgili detaylı bilgi sunmak başlı başına bir çalışma konusudur. Bu sebeple çalışmamızın kapsamı gereği mümkün oldukça detaya girmeden vilayetin genelindeki Ermeni nüfusunu tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de öncelikle vilayetin H. 1310 (1892) tarihli salnâmesinin sonunda verilen nüfus cetvelini esas alarak; devletin 1881/82-1893 genel nüfus sayımı, Vital Cuinet ve Ermeni Patrikliği'nin verilerini karşılaştırmaya çalışacağız.

H. 1310 (1892) tarihli Bitlis vilayet salnâmesindeki nüfus cetveline göre Bitlis vilayetinin toplam nüfusu 318.911'dir. Bu nüfus içerisindeki Ortodoks Ermeni nüfusu ise 102.349'dur. Salnâmede, vilayetteki Protestan nüfus 1.675 ve Katolik nüfus ise 3.408 olarak kaydedilmiştir. Tablo incelendiğinde, Protestan ve Katolik nüfusun yoğun olarak bulunduğu yerlerde Süryani ve Keldani nüfusun hemen hemen hiç bulunmadığı veya çok az olduğu görülmektedir. Ayrıca Anadolu'daki Protes-

3 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 133.

4 Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev. Mayda Saris (İstanbul 2013), 467.

tanların tamamına yakınının Ermeni olduğunu da göz önünde bulundurduğumuzda⁵ Ermeni nüfusunun yaklaşık olarak 107 bin civarında olduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881/82-1893 genel nüfus sayımına göre ise Bitlis vilayetinin toplam nüfusu 276.998'dir. Bu nüfusun 167.054'ü Müslüman, 101.358'i Ortodoks Ermeni, 4.945'i Katolik, 1.498'i Protestan, 1981'i Süryani ve 159'u da 'gayrimüslim çingeneler' olarak kaydedilmiştir.⁶

Bitlis vilayetinin toplam nüfusunu 398.625 olarak kaydeden Vital Cuinet ise; Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine bağlı Ermenilerin vilayetteki toplam nüfusunu 131.390 olarak vermektedir.⁷

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin verilerine göre ise 1913-1915 yılları arasında Bitlis vilayetinin genelinde 218.404 Ermeni yaşamaktadır.⁸

Yukarıdaki veriler incelendiğinde devletin resmi verileri ile devletin nüfus verilerinden istifade eden Vital Cuinet'nin vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu için verdikleri rakamlar arasında çok büyük bir fark bulunmamaktadır. Ancak İstanbul Ermeni Patrikliği'nin verdiği rakamlarla söz konusu diğer kaynakların verdiği rakamlar arasında çok aşırı bir farkın bulunduğu görülmektedir. Hatta Ermeni Patrikliği'nin verdiği rakam diğerlerinin verdiği rakamın yaklaşık olarak iki katına tekabül etmektedir. Söz konusu bu farkın neden kaynaklandığını anlamaya çalışma noktasında 1310 yılına ait vilayet salnâmesindeki bazı ifadeler bize yardımcı olabilir. Söz konusu salnâmede vilayetin tamamının tahririnin yapılmadığı belirtilerek, "*Tahririn tamamıyla farz-ı icrâsı takdirde nüfus-ı müslimeye nisbetle Ermeni, Protestan, Katolik, Süryani, Keldani milletlerinden ibaret olan ahali-i gayr-i müslimenin nüfusu ancak rub' nisbetinde görülebilir*"⁹ denilmektedir. Salnâmedeki bu ifadeler, devletin vilayetin genelindeki gayrimüslim nüfusu- özellikle Ermeniler- az gösterme kaygısı içerisinde olduğunu düşündürmektedir. Tabii devletin, Ermeni nüfusunu az göstermeye çalışma ihtimali olduğu gibi Ermeni Patrikliği'nin de Ermeni nüfusunu fazla göstermiş olabileceği ihtimali söz konusu edilebilir. Böyle bir durum, her iki tarafın da verdiği rakamlara şüpheyi yaklaşmayı doğurabilir. Bununla beraber devletin 1881/82-1893 genel nüfus sayımındaki veriler, yukarıdaki açıklamalarımız dikkate alınarak değerlendirildiğinde, 1915'ten önce vilayetin nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 40'ını Ermenilerin oluşturduğu söylenebilir.

5 Bkz. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri* (İstanbul 2015), 60.

6 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 274-275.

7 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure* (Paris 1891), 2: 526-527.

8 Kevorkian ve Paboudjian, *Ermeniler*, 64.

9 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 159-160.

H. 1310 Yılına Ait Vilayet Salnâmesindeki Verilere Göre Bitlis Vilayetinin Nüfusu¹⁰

Kaza İsmi	Kıpti		Yezidi		Keldani		Süryani		Protestan		Katoik		Ermeni		İslam		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Çukur ve Hüyük Nahiyeleri Dahil Bitlis							153	189	291	356	60	70	6437	8880	11922	15751	44109
Ahlat									66	68			2974	3466	3409	3739	13722
İspayart Nahiyesi Dahil Hizan													2380	3340	3511	4753	13984
Mutki													879	1133	1449	1732	5193
Bitlis Sancağı Toplamı							153	189	357	424	60	70	12670	16819	20291	25975	77008
Kosor ve Handeş Nahiyeleri Dahil Muş									187	301	1089	1360	13742	18649	9795	11451	56574
Varto													498	726	4715	5976	11915
Bulanık													7442	9447	3620	4847	25356
Elmah Nahiyesi Dahil Malazgirt													2059	2524	4899	5167	14649
Sason (Takriben)													1570	1617	5543	7805	16535
Muş Sancağı Toplamı									187	301	1089	1360	25311	32963	28572	35246	125029
Siirt			41	52	276	306	141	175	123	133	208	270	974	958	7714	7608	18979
Zirki Nahiyesi Dahil Şirvan	51	58					625	813					332	428	5938	7482	15727
Deyr-i Gül Nahiyesi Dahil Erud			20	30	210	239	75	72					701	967	6531	7958	16803
Rudvan Nahiyesi Dahil Garzan			627	642			389	405	75	75	185	166	1712	1846	5844	6552	18518
Pervari					409	550							500	585	1770	2090	5904
Siirt Sancağı Toplamı	51	58	688	724	895	1095	1230	1465	198	208	393	436	4219	4784	27797	31690	75931
Zikri, Göymük ve Piçar Nahiyeleri Dahil Genç													802	1103	7311	11859	21075
Çapakçur													369	429	4085	5002	9885
Kulp													1325	1555	3285	3828	9993
Genç Sancağı Toplamı													2496	3087	14681	20689	40953
Genel Toplam	51	58	688	724	895	1095	1383	1654	742	933	1542	1866	44696	57653	91341	113600	318921

1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdarî Hayatındaki Konumları

2. Müslümanlarla Münasebetleri

Bitlis vilayetinde Müslümanlarla Ermenilerin münasebetlerini teferruatlı bir şekilde ortaya koymak bu çalışmanın hem kapsamını hem de sınırlarını zorlayacağı aşikârdır. Ancak vilayetteki Müslüman-Ermeni ilişkileri ile ilgili yağılan çalışmaların 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren söz konusu gruplar arasında meydana gelen çatışmalı sürecin etrafında yoğunlaştığı için önceki döneme ait ilişkilerin gölgede kaldığı kanaatindeyiz. Bu sebeple Müslümanlar ile Ermenile-

¹⁰ Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1310. Salnâmedeki birtakım küçük hesaplama hataları tarafımızdan düzeltilmiştir.

rin 1915 öncesi döneme ait münasebetleri noktasında bir fikir vermesi açısından şer'îye sicillerine yansıyan bazı kayıtlardan yola çıkarak, birtakım bilgiler sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca söz konusu kayıtların bundan sonra ilgili alanda yapılacak çalışmalara da yol gösterici olacağını ümit ediyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında, çok farklı etnik köken ve kültüre sahip insanlar yüzyıllarca kendi kimliklerini ve inançlarını muhafaza ederek huzur içerisinde yaşamışlardır.¹¹ İmparatorluğun bünyesindeki bu etnik unsurlar ve dini gruplar arasında Ermenilerin daha farklı bir konuma sahip olup Müslümanlarla münasebetlerinin diğer gayrimüslim topluluklara nazaran daha sıcak olduğunu söyleyebiliriz.¹² Bu noktada Bitlis şer'îye sicilleri ve salnâmeler incelendiğinde, Bitlis'in zanaat, ticaret ve idari hayatında etkin bir konuma sahip olan Ermenilerin¹³ Müslümanlarla münasebetlerinin oldukça iyi olduğu görülmektedir. Vilâyetin yönetim merkezi olan Bitlis'ten hareketle diğer sancaklarda da durumun benzer olduğunu söyleyebiliriz.

Bitlis şer'îye sicilleri incelendiğinde, Ermenilerin herhangi bir haksızlığa maruz kalmaları durumunda kadıya müracaat ederek bu haksızlıklarını rahat bir şekilde giderdikleri görülmektedir.¹⁴ Ayrıca Ermenilerin, kendi soydaşları/dindaşları ile aralarında yaşadıkları problemleri de yine şer'î mahkeme vasıtasıyla çözüme kavuşturduklarına şahit olunmaktadır.¹⁵ Bu konuya örnek olarak Bitlis şer'îye sicillerine yansıyan bir olayı burada özet olarak aktarmak istiyoruz: Zeydan mahallesi mütemekkinlerinden iken 20 sene evvel Van'a göç eden Murat veled-i Ohannes ile yine aynı mahalleden ve Ermeni milletinden Arslan veled-i Merzo arasındaki davada Murat, Zeydan mahallesinde kendisine babasından kalma eve, Arslan'ın el koyduğunu belirterek evin kendisine iade edilmesi talebiyle mahkemeye müracaat etmiştir. Mahkeme, evin Murat'a ait olduğunu karara bağlayarak, hak sahibine iadesini sağlamıştır.¹⁶

Ermeniler ile ilgili çok sayıda veraset davası da şer'îye sicillerine yansımıştır. Mahkemeye yansıyan bir veraset davasında, "*Bitlis Vilâyeti merkezi olan medine-i Bitlis'in Taş mahallesi mütemekkinlerinden ve teb'âyı Devlet-i Aliyye'nin Ermeni milletinden ve Asâkir-i Jandarma efrâdından iken bundan akdem fevt olan Setrak*

11 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatan-daşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)* (Ankara 1996), 1.

12 Ahmet Karaçavuş, "19. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler* içinde, haz. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş (İstanbul 2009), 196.

13 Ermenilerin etkin konumları bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahlar tarafından da ifade edilmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul 2001), 4: 66; Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* (New York 1840), 1: 226. Ayrıca bkz. Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, çev. Mehmed Sadık, haz. Hamit Pehlivanlı (Van 1997), 31-32.

14 *Bitlis Şer'îye Sicili*, nr. 333, s. 67, 107, 165-166; nr. 412, s. 55.

15 *Bitlis Şer'îye Sicili*, nr. 298, s. 30; nr. 411, s. 128; nr. 333, s. 95.

16 *Bitlis Şer'îye Sicili*, nr. 333, s. 29.

veled-i Hovannes'in verâseti zevce-i metûkesi Nergiz binti Avami (?) ile sülbîye-i sağîre kızları Meryem ve Takuhi"ye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷

Yukarıda zikrettiklerimizin yanı sıra yetim kalan Ermeniler için de mahkemenin vasî tayin ettiği görülmektedir. Konu ile ilgili bir mahkeme kararını burada aynen zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz:

"Bitlis'te vâki Hersan mahallesinde sâkin iken bin iki yüz doksan dört senesinde vefat eden Devlet-i Aliyye tebâsının Ermeni milletinden terzi esnafından Setrak veled-i Avidis'in sülbî sağır oğlu Osib ile sağıre kızı Sofia'nın tesviye-i umûrlarına kibel-i şer'den bir vâsi nasb ve tayîni ehem ve elzem olduğu, ecelden emânet ile ma'rûf ve istikâmetle mevsûf ve her vecihle vesâyet uhdesinden gelmeğe kâdir idiği zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî zat ihbârlarıyla indeş-şer'i'l-âlî zâhir ve müte-hakkik olan sağırân-ı mezbûrânın ölen babaları bâ'isü hâze'l- vesîka dülger esnafından Moses veled-i Baba, sağırân-ı mezbûrânın vakt-i rüşd ve sedâdlarına değin tesviye-i umûrlarına kibel-i şer'den vâsi nasb ve tayîn olundukda ol dahi vesâyet-i merkûmeyi kabûl ve hizmet-i lâzimesini kemâ yenbağı edâya taahhüd ve iltizâm etmeğin mâ-hüve'l-vâki bi't-taleb ketb olundu."¹⁸

Bölge genelinde Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki münasebetler genel hatlarıyla yukarıda zikrettiğimiz üzere oldukça müspet bir seyir içerisindeyken 19. yüzyılın son çeyreğinde baş gösteren siyasi hadiseler,¹⁹ bu iki topluluğun münasebetlerinde bir kırılma yaşanmasına neden olmuştur. Hem şehir merkezlerinde hem de kırsal bölgelerde yaşanan çatışmalar, yüzyıllardır birlikte yaşayan Müslümanlar ile Ermenilerin güzel ilişkilerinin, toplumun tamamını kapsamasa da,²⁰ ters bir yöne doğru kaymasına neden olmuştur. Bu dönemde; özellikle kırsal kesimde yaşayan Ermeniler, bazı göçebe Kürt aşiret ve eşkıyalarının saldırılarına uğramış, malları yağmalanarak haksızlıklara maruz kalmışlardır.²¹ Çatışmalarla devam eden bu süreç, 1915 yılına gelindiğinde hem Müslümanlar hem de Ermeniler için katliamların ve hala acısı devam eden büyük trajedilerin yaşanması ile neticelenmiştir.²²

Bitlis vilayetinde 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Müslümanlar ile Er-

17 *Bitlis Şer'iyye Sicili*, nr. 298, s. 23. Mahkemeye intikal eden diğer veraset davalarından birkaçı için bkz. *Bitlis Şer'iyye Sicili*, nr. 298, s. 40, 45, 56-57, 60, 61, 78, 144; nr. 333, s. 27, 136, 145, 146, 199, 200, 209; nr. 411, s. 105; nr. 412, s. 18, 46, 56, 61, 65, 114.

18 *Bitlis Şer'iyye Sicili*, nr. 333, s. 157.

19 Olayların sebepleri ve gelişim süreci hem çalışmamızın kapsamına girmemekte hem de müstakil bir çalışmaya konu olabilecek kadar geniştir. Bu sebeple burada söz konusu olaylar üzerinde durmuyoruz. Meydana gelen olaylar ve gelişim süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* (Ankara 1993), 1: 163-168; Christopher J. Walker, "The End of Armenian Taron and Baghesh", in *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa 2001), 191-206.

20 Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu*, 125-126, 130; Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan Araçelyan, *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları* (İstanbul 2010), 122.

21 Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu*, 70-71.

22 Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9, sy. 2 (2014), s. 19.

meniler arasında ortaya çıkmaya başlayan çatışmalara kadar geçen dönemde, her toplumda yaşanabilecek münferit birtakım adli vakalar bir kenara bırakılacak olursa, Müslümanlar ile Ermenilerin yüzyıllar boyunca vilayette barış ve huzur içerisinde yaşadıkları söylenebilir.

3. Vilayetin İdari Hayatındaki Konuları

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminde devletin siyasi ve idari yapısında yapılan bazı düzenlemeler, gayrimüslimlerin devletin idari kademelerinde yer almaları noktasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ermeniler, Tanzimat'tan önceki dönemde de devletin birçok resmi ve özel işlerinde görev almışlardır. Ancak Tanzimat döneminde devletin siyasi ve idari kurumları Batılı devletlerin kurumlarına göre yeniden düzenlenince Ermenilerin devlet kurumlarında daha fazla yer almalarının önü açılmıştır. Batılılaşma çabalarının bir girişimi olarak ilan edilen Islahat Fermanı ile devletin, Müslüman ve gayrimüslim bütün unsurları eşit kabul etmesiyle birlikte başta Ermeniler olmak üzere devletin gayrimüslim tebaasının devlet hizmetinde görev alması en üst seviyeye ulaşmıştır.²³ Bu noktada Anadolu'daki Ermeni nüfusun en yoğun olduğu vilayetlerden birisi olan Bitlis'te de Ermeniler; vali yardımcılığı, kaymakam yardımcılığı, nahiye müdürlüğü, vilayet idare meclisi a'zâlığı, belediye meclisi a'zâlığı ve bidayet mahkemesi a'zâlığı gibi görevlerle hemen hemen devletin bütün idari kademelerinde ön planda yer almışlardır.

Bitlis vilayet salnâmeleri ve kısmen de Bitlis şer'iyeye sicillerini kaynak olarak sırasıyla Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancakları ile bu sancakların merkez kazaları, sancağa bağlı diğer kazalar ve nahiyelerde kamu kurumlarında görev yapan Ermenileri tespit etmeye çalışacağız. Çalışmanın kapsamını aştığı ve başka çalışmalarımızda da belli bir ölçüde yer verdiğimiz için, burada Ermenilerin görev aldıkları müesseseler veya komisyonların işleyişi, buralardaki üye seçim usulleri vs. üzerinde detaylı bir şekilde durmayacağız.²⁴ Daha önce yapmış olduğumuz bir çalışmada Bitlis vilayetinin yönetim merkezi olan Bitlis kazasının idari hayatında yer alan Ermenilere yer vermiştik. Ancak bu çalışmamızda vilayetin tamamını ele aldığımız için, bir bütünlük oluşturması ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Bitlis kazasına burada yeniden yer vermenin bir tekrar olarak kabul edilmeyeceğine inanıyoruz. Bitlis vilayetinin idari hayatında görev alan Ermeniler ile ilgili bilgi vermeden önce çalışma esnasında karşılaştığımız bir problemi ifade etmek istiyoruz. Aynı dini geleneğe sahip olan Ermeniler ile Süryanilerin benzer isimleri kullanmaları sebebiyle, salnâmelerde karşılaştığımız bazı isimlerin Ermeni mi yoksa Süryani mi veya Keldani mi olduğunu tespit etmekte zorlandığımızı belirtmeliyiz. Ayrıca Ermenilerin Murat, Arslan ve Şahin gibi Müslümanlarca da kullanılan bazı

23 Geniş bilgi için bkz. Ertaş, *Diyarbakır Ermenileri*, 170-172.

24 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ertaş, *Diyarbakır Ermenileri*, 172-190.

isimleri kullanmaları²⁵ durumu daha da zorlaştırdığını ifade etmeliyiz. Bu sebeple kamu hizmetinde görev aldığı halde Süryani veya Müslüman olabileceği düşünülerek bazı Ermenilerin ismi bu çalışmada zikredilmemiş olabilir.²⁶ Bunun yanı sıra çok düşük bir ihtimal olmakla beraber Süryani veya Keldani olduğu halde Ermeni olarak zikredilmiş olan bazı isimlere de rastlanabilir. Ancak Ermeni nüfusunu verdiğimiz kısımda da değindiğimiz üzere vilayetin toplam nüfusu içerisinde Süryani ve Keldani nüfusu çok az bir yere sahiptir. Dolayısıyla oldukça az bir nüfusa sahip olan söz konusu dini grupların vilayet idare meclisi a'zâlığı, belediye meclisi a'zâlığı ve bidayet mahkemesi a'zâlığı gibi temsil makamlarında ön planda olmalarının oldukça düşük bir ihtimal olduğunu düşünüyoruz.²⁷

3.1. Bitlis Sancağı

Ermeniler, vilayetin yönetim merkezi olan Bitlis'te; vilayet dairesi, belediye dairesi, adliye teşkilatı, asker ve polis teşkilatı başta olmak üzere vilayetin hemen hemen bütün idari kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda valiler, vilayet sınırları içinde kalan bölgenin en üst düzey sorumlularıdır.²⁸ Ermeniler, Bitlis'te devletin vilayetteki en üst düzey yönetim kademesi olan valiliklerde vali yardımcısı olarak görev alacak derecede devletin idari hayatında etkin bir konuma sahiptirler. Bu bağlamda, H. 1317 (1899) ve H. 1318 (1900) tarihli Bitlis vilayet salnâmelerindeki bilgilere göre söz konusu tarihlerde Bitlis vilayeti vali muavini Andon Efendi'dir.²⁹

Ermeniler, valinin başkanlığında toplanan vilayet idare meclisinde de a'zâ olarak yer almışlardır. Ermeni Murahhasası vilayet idare meclisinde tabii a'zâ olarak yer alırken,³⁰ seçilmiş a'zâ olarak da bazı dönemler iki, bazı dönemler ise bir Ermeni'nin bu mecliste yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede mecliste görev alan

25 Ertaş, *Diyarbakır Ermenileri*, 134; Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı: İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı* (Elazığ 2007), 127; Mehmet Emin Üner, "Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003), 138; Mehmet Salih Erpolat, "H.1104-1105 (M.1691-1692) Tarihli Diyarbakır Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği [Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (I: 2006: Kayseri)]* içinde, haz. M. Metin Hülâgü v.dğr. (Kayseri 2007), 3: 53. Aynı durum Müslümanlar ile birlikte yaşayan diğer bazı gayrimüslim topluluklar için de söz konusudur. İslam hakimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslimlerin Müslüman isimlerini kullanmış olmaları onlarla ilgili çalışma yapan araştırmacıların karşılaştıkları önemli bir problem olmuştur. Bkz. Ahmet Yasin Tomakin, "Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryâniler (132-656/750-1258)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), xiv.

26 Müslüman olabileceklerini düşünerek zikretmediğimiz isimlere örnek olarak; Eruh kazası Süvari tahsildarı Murat Efendi (*Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 208); Bulanık kazası Bidayet Mahkemesi Mübaşiri Murat Ağa (*Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 199); Muş'un Azakpur Nahiyesi meclis a'zâsı Murat Ağa ve Muş'un Akçan Nahiyesi meclis a'zâsı Arslan Bey (*Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 166).

27 Bununla beraber vilayetin genelindeki Süryani nüfusun yaklaşık olarak yarısını barındıran Siirt'in Şirvan kazasında bazı idari kademelerde a'zâ veya memur olarak Süryanilerin yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Örnek olarak bkz. Şirvan Bidayet Mahkemesi a'zâsı Şem'un Ağa, *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 211.

28 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara 1991), 10.

29 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 106; h. 1318, s. 106.

30 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 103; h. 1317, s. 107; h. 1318, s. 107.

seçilmiş a'zâlar olarak; Avidis Efendi,³¹ Ağacan Efendi/Ağa,³² Haçık Ağa ve Kigork Efendi³³ isimleri zikredilebilir.

Ermenilerin görev aldıkları bir diğer kurum olan belediye dairesinde ise, meclis a'zâsı olarak Kendiryan Agop Ağa,³⁴ Beşiryan Murat Ağa,³⁵ Kakosyan Haçık Efendi,³⁶ Haçmanukyan Agop Efendi³⁷ ve Basmacıyan Haçmanuk Efendi³⁸ görev almışlardır. Belediye dairesinde kâbile (ebe kadın) olarak da İskuhi Hanım³⁹ ismi göze çarpmaktadır.

Ermenilerin adliye teşkilatında da isimleri ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede; istinaf, bidayet ve ticaret mahkemelerinde çok sayıda Ermeni'nin a'zâ olarak yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Hukuk ve Ceza Dairesi a'zâları aynı olan Bitlis İstinaf Mahkemesi'nde a'zâ olarak; Mıhçıyan Setrak Efendi,⁴⁰ Kakosyan Avidis Efendi,⁴¹ Karabet Efendi,⁴² Agop Efendi,⁴³ Ovagim Efendi⁴⁴ ve Setrak Efendi⁴⁵ isimli Ermeniler görev almışlardır. İstinaf Mahkemesi Hey'et-i İthâmiyye a'zâsı olarak da Mıgırđıç Efendi⁴⁶ ve Mardiros Efendi⁴⁷ yer almışlardır. Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesinde ise a'zâ olarak Bakkalyan Sirop Efendi,⁴⁸ Apit Efendi⁴⁹ ve Murat Efendi⁵⁰; Ceza Dairesi a'zâsı olarak da Beşiryan Avidis Efendi,⁵¹ Mıgırđıç Efendi⁵² ve Mardiros Efendi⁵³ isimleri görülmektedir. Ticaret Mahkemesi a'zâsı olarak da Kendiryan Murat Ağa,⁵⁴ Apit Efendi,⁵⁵ Kendiryan Agop Ağa,⁵⁶ Mardiros Efendi⁵⁷ ve Murat Efendi⁵⁸ isimleri zikredilebilir.

31 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 107.

32 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 107; h. 1316, s. 103; h. 1317, s. 107. Salnâmelerde aynı kişi için bazen 'Ağa' bazen ise 'Efendi' unvanı kullanılmıştır. Bu farklı kullanım, söz konusu şahsın statüsünde bir değişiklik oluşturmadığı için böyle durumlarda ilgili şahıs için kullanılan bu unvanlardan birisini tercih ettik.

33 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 107.

34 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 118.

35 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 116; h. 1317, s. 120; h. 1318, s. 120.

36 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 116.

37 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 120; h. 1318, s. 120.

38 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 120; h. 1318, s. 120.

39 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 118.

40 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 113.

41 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 113.

42 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 110; h. 1317, s. 114.

43 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 110; h. 1317, s. 114.

44 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 115.

45 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 115.

46 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 111; h. 1317, s. 115.

47 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 116.

48 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 114.

49 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 115.

50 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 116.

51 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 114.

52 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 111; h. 1317, s. 115.

53 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 116.

54 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 112.

55 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 112; h. 1317, s. 116.

56 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 116.

57 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 117.

58 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 117.

Ermeniler, asker ve polis teşkilatında da değişik kademelerde görev almışlardır. Bu bağlamda; Birinci Merkez Taburu İkinci Piyade Bölüğü Jurnal Emiri Cercis Ağa,⁵⁹ Asakir-i Jandarma efradından Setrak veled-i Hovannes,⁶⁰ Asakir-i Jandarma Süvari Çavuşanından Agob veled-i Haçık,⁶¹ Polis Memuru Agop Efendi⁶² ve Asadur Efendi⁶³ isimleri zikredilebilir.

Ermeniler, yukarıda zikredilen kurumlardan başka, matbaa dairesi ve reji idaresi gibi kurumların yanı sıra valilikçe oluşturulan bazı komisyonlarda da yer almışlardır. Bu çerçevede; Matbaa dairesinde Sermürettib-Mütercim Tomas Efendi ve Mürettib-i Sani Agop Efendi,⁶⁴ Reji İdaresinde Muhasebeci Boğos Efendi⁶⁵ ve Hekimyan Efendi,⁶⁶ Bank Şube Heyeti a'zâsı Serkis Ağa,⁶⁷ Sandık Meclisi a'zâsı Emedyan/ Amedyan Serkis Ağa,⁶⁸ Meclis-i İdare Heyet-i İthamiye a'zâsı Ağacan Ağa⁶⁹ ve Kigork Efendi,⁷⁰ Heyeti Tahkikiye a'zâsı olarak Meclis-i İdare-i Vilayet A'zâsından Ağacan Efendi;⁷¹ Vesait-i Nakliye Komisyonu a'zâsı olarak Beşiryan Murat Ağa⁷² ve Kakosyan Haçık Efendi⁷³ isimleri zikredilebilir. Ayrıca vilayet salnâmelerinde 'Bitlis'teki me'murin-i fenniye' başlığı altında verilen memurlar arasında Kondüktör Levon Efendi⁷⁴ ismi göze çarpmaktadır. Bunların yanı sıra; Tahsilat Komisyonu Reisi Vali Muavini Andon Efendi,⁷⁵ Piyade Tahsildarı Agop Efendi,⁷⁶ Süvari Tahsildarı Mosis Efendi⁷⁷ ve Süvari Tahsildarı Nazar Efendi⁷⁸ isimleri kayıtlara yansıyan Ermenilerden birkaçı olarak zikredebiliriz.

Bitlis'in yanı sıra Merkez kazaya bağlı nahiyelerin idaresinde de Ermenilerin yer aldıkları görülmektedir. Bu çerçevede Norşin Nahiyesi Nahiyeye Müdür Muavini Kaspar Efendi;⁷⁹ Simek Nahiyesi Nahiyeye Müdür Muavini Bedros Ağa,⁸⁰ Simek Nahiyesi meclis a'zâsı Mosis Ağa⁸¹ ve Huyut Nahiyesi meclis a'zâları olarak Manuk

59 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 116.

60 *Bitlis Şer'iyye Sicili*, nr. 298, s. 23.

61 *Bitlis Şer'iyye Sicili*, nr. 298, s. 38.

62 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 116; h. 1317, s. 119; h. 1318, s. 120.

63 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 120.

64 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 110.

65 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 119.

66 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 122.

67 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 112.

68 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 109; h. 1317, s. 113; h. 1318, s. 114.

69 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 107.

70 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 107.

71 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 117.

72 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 117; h. 1318, s. 121.

73 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 117.

74 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 112; h. 1316, s. 108; h. 1317, s. 112.

75 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 116; h. 1318, s. 112.

76 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 118.

77 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 118; h. 1317, s. 122; h. 1318, s. 122.

78 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 122; h. 1318, s. 122.

79 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 150; h. 1317, s. 153; h. 1318, s. 142.

80 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 157; h. 1317, s. 154; h. 1318, s. 143.

81 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 157; h. 1317, s. 154; h. 1318, s. 143.

Ağa ve İstapan Ağa⁸² salnâmelere isimleri yansıyan birkaç kişi olarak zikredebiliriz.

3.1.1. Ahlat

Ermeniler, Ahlat kazasının idari hayatında birçok görev almışlardır. Meclis-i İdare a'zâsı olarak Markar Ağa, Boğos Ağa,⁸³ Sirop Efendi,⁸⁴ Murat Ağa⁸⁵ ve Agop Ağa;⁸⁶ Bidayet Mahkemesi⁸⁷ a'zâsı Boğos Ağa,⁸⁸ Sirop Efendi;⁸⁹ Bank Dairesi a'zâsı Boğos Ağa;⁹⁰ Maarif Komisyonu Heyeti a'zâsı Agop Ağa;⁹¹ Emlak Komisyonu a'zâsı Bedros Ağa;⁹² Polis Dairesinde polis olarak Setrak Efendi,⁹³ Vergi Tahsilat Komisyonu a'zâsı olarak Meclis-i İdare a'zâsından Agop Ağa⁹⁴ ve Emlak Muhammini olarak da Emlak Komisyonu a'zâsı Bedros Efendi⁹⁵ isimleri kayıtlara yansımıştır.

Ahlat merkezin yanı sıra, Ermenilerin kazaya bağlı Misk nahiyesinin idari hayatında da oldukça etkin oldukları görülmektedir. H. 1316 (1898) tarihli Bitlis vilâyet salnâmesindeki bilgilere göre söz konusu tarihte Misk nahiyesinin müdürü Haçadur Ağa isminde bir Ermeni'dir. Söz konusu nahije meclisinin müdür muavinini İslam Bey, a'zâları ise Fakı Hüseyin Efendi, Hurşid Ağa ve Murat Ağa olarak geçmektedir.⁹⁶ Söz konusu tabloya bakıldığında nahiyenin en üst düzey yöneticisinin bir Ermeni olduğu, yardımcısı ve a'zâlarının (Murat Ağa'nın da Ermeni olma ihtimali yüksek olmakla beraber) ise Müslüman olduğu göze çarpmaktadır.

3.1.2. Hizan

Hizan kazasının idari hayatında görev alan Ermeniler olarak; Meclis-i İdare a'zâsı Vartan Ağa,⁹⁷ Vartan Ağa,⁹⁸ Agop Ağa,⁹⁹ Mahkeme-i Nizamiye a'zâsı Bedros Ağa;¹⁰⁰ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Bağdasar Efendi,¹⁰¹ Bedros Ağa;¹⁰² Bank Dairesi

82 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 180.

83 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 182.

84 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 158; h. 1317, s. 142.

85 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 158.

86 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 144.

87 Daha sonraki yıllarda 'mahkeme dairesi' olarak geçmektedir.

88 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 182.

89 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 158; h. 1317, s. 142; h. 1318, s. 144.

90 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 183.

91 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 161.

92 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 162; h. 1317, s. 145.

93 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 146.

94 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 147.

95 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 148.

96 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 162.

97 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 186. Salnâmede, Vartan isminde iki a'zâ zikredilmektedir. Daha sonraki yıllarda bir isim a'zâlığını korurken diğer ismin yerine başka bir kişi geçmiştir.

98 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 186; h. 1316, s. 168; h. 1317, s. 147; h. 1318, s. 150.

99 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 168; h. 1317, s. 147; h. 1318, s. 150.

100 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1317, s. 147; h. 1318, s. 151.

101 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 186.

102 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 168.

a'zâsı Boğos Ağa;¹⁰³ Vergi Dairesi Muhammini Boğos Ağa¹⁰⁴ ve Tahsildar Heyeti Süvari Tahsildarı Karabet Efendi¹⁰⁵ isimleri kayıtlara yansımıştır.

Kaza merkezinin yanı sıra, kazaya bağlı nahiyelerde de Ermenilerin idari hayatta ön planda olduklarına şahit olunmaktadır. Bu bağlamda Hakif nahiyesinin müdürünün Ohannes Ağa isminde bir Ermeni olduğu görülmektedir. Ohannes Ağa'nın nahiyeye müdürlüğü görevini birkaç yıl üst üste sürdürdüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim H. 1316, 1317 ve 1318 yıllarına ait salnâmelerde hep Ohannes Ağa ismi geçmektedir. Ayrıca nahiyeye meclisi a'zâsı olarak da Hagop Ağa ismi kayıtlarda yer almıştır.¹⁰⁶ Ayrıca Uçum Nahiyesi Müdür Muavini İğo (?) Ağa¹⁰⁷ ve meclis a'zâsı olarak da Boğos Ağa¹⁰⁸ isimleri kaydedilmektedir. İsparit nahiyesinde ise meclis a'zâsı olarak Boğos Ağa¹⁰⁹ ismi görülmektedir.

3.1.3. Mutki

Mutki, Bitlis sancağına bağlı kazalar arasında nüfusu en az olan ve Ermenilerin de diğer kazalara göre nüfusunun en az olduğu kazadır. Bununla beraber Ermenilerin her dönemde Meclis-i İdare a'zâsı olarak yönetimde yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Bu çerçevede Meclis-i İdare a'zâsı olarak Giragos Ağa ve Asadur Ağa¹¹⁰ isimleri kayıtlara yansımıştır.

3.2. Muş Sancağı

Merkez kaza, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından müteşekkil olan Muş sancağının yönetim merkezi, merkez kaza olan Muş'tur. Bitlis vilayetinin yönetiminde vali muavinliği gibi önemli bir idari konumda yer alan Ermenilerin Muş sancağında da mutasarrıf muavinliği gibi yine önemli bir idari makama geldikleri görülmektedir. Bu çerçevede mutasarrıf muavini olarak Agop Efendi¹¹¹ ve Cercis Efendi¹¹² isimleri kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Liva İdare Meclisi a'zâsı olarak Avanis Ağa, Boğos Ağa,¹¹³ Kigork Efendi, Avidis Ağa,¹¹⁴ Mardiros Ağa, Agop Ağa¹¹⁵ isimleri kayıtlara yansımıştır. Bu isimlerin yanı sıra H. 1310 yılından son-

103 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 149.

104 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 169; h. 1318, s. 151.

105 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 149; h. 1318, s. 152.

106 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 171; h. 1317, s. 150; h. 1318, s. 153.

107 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 171; h. 1317, s. 150; h. 1318, s. 154.

108 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 171; h. 1317, s. 150.

109 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 189.

110 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 177; h. 1317, s. 151; h. 1318, s. 155. A'zâ olarak Murat Ağa ismi de geçmektedir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere Murat isminin Ermeni mi Müslüman mı olduğu konusunda kesin bir kanaate varmak mümkün olmadığı için buraya bir şerh düşmekle iktifa ediyoruz.

111 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 156.

112 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 158.

113 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 194.

114 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 182.

115 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 156; h. 1318, s. 158.

raki salnâmelerde Ermeni Murahhasa Vekilinin de Liva İdare Meclisinde tabii a'zâ olarak yer aldığı görülmektedir.¹¹⁶

Bitlis vilayeti dâhilinde Ermeni nüfusun en fazla olduğu Muş sancağında, Ermenilerin yönetim kademelerinin birçok biriminde görev aldıklarına şahit olunmaktadır. Bu çerçevede Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi a'zâsı olarak Espator Ağa,¹¹⁷ Mıgırdiç Efendi,¹¹⁸ Kigork Efendi,¹¹⁹ Haçik Efendi¹²⁰ isimleri; Hukuk Dairesi a'zâsı olarak da Karabet Efendi,¹²¹ Tatyos Efendi¹²² ve Katolik İstepan Ağa¹²³ isimleri görülmektedir. Meclis-i İdare Mahkeme Heyetinde Müstantik (sorgu hâkimi) olarak da Agop Efendi¹²⁴ ve Cercis Efendi¹²⁵ isimleri geçmektedir. Adli teşkilatın yanı sıra Belediye Dairesinde de Meclis a'zâsı olarak Avidis Ağa,¹²⁶ Mihail Ağa¹²⁷ ve Agop Ağa¹²⁸ isimleri kayıtlara yansımıştır.

Vilayet idare meclisi, adli teşkilat ve belediyenin yanı sıra Muş'un idari hayatında görev alan Ermeniler olarak şu isimleri zikredebiliriz: Muhasebe Kalemî Sandık Emîni Ohannes Efendi;¹²⁹ Maarif Komisyonu a'zâsı Nazaret Efendi¹³⁰ ve Mıgırdiç Efendi;¹³¹ Nafia Dairesinde memur olarak Vahan Efendi,¹³² Ohan Efendi,¹³³ Kondüktör olarak Leon Efendi;¹³⁴ Nafia Komisyonunda a'zâ olarak Agop Efendi¹³⁵ ve Bedros Ağa,¹³⁶ Ziraat Bank Şubesi Meclis a'zâsı olarak Mosis Ağa ve Agop Ağa;¹³⁷ Düyûn-ı Umumiye İdaresi Memuru Bedros Efendi;¹³⁸ Polis Dairesinde polis olarak Mihran Efendi,¹³⁹ Arşak Efendi¹⁴⁰ ve Rupen Efendi;¹⁴¹ Heyet-i Tahsiliye Süva-

116 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 182; h. 1317, s. 156; h. 1318, s. 158.

117 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 195.

118 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 185.

119 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 159.

120 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 161.

121 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 195.

122 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 185.

123 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 159; h. 1318, s. 161.

124 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 163.

125 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 158.

126 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 197; h. 1316, s. 188; h. 1317, s. 161; h. 1318, s. 163.

127 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 188; h. 1317, s. 161.

128 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 197; h. 1316, s. 188; h. 1317, s. 161; h. 1318, s. 163.

129 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 195.

130 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 186; h. 1317, s. 160; h. 1318, s. 162.

131 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 186.

132 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 185; h. 1317, s. 158.

133 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 160.

134 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 160.

135 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 185.

136 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 158.

137 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 184.

138 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 197.

139 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 189; h. 1317, s. 163.

140 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 163; *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 165.

141 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 165.

ri Tahsildarı olarak Kırkor Efendi,¹⁴² Merkez Kazası Süvari Tahsildarı Himayak Efendi ve Piyade Tahsildarı Arşak Efendi;¹⁴³ Hazine Deâvi Vekili Sehak Efendi.¹⁴⁴

Muş sancağı ve merkez kazanın idari kademelerinin yanı sıra Muş kazasına bağlı nahiyelerin yönetim kademelerinde de Ermenilerin ön planda oldukları görülmektedir. Bu bağlamda Muş'a bağlı Azakpur, Akçan ve Ziyaret nahiyelerinin üçünün de nahiye müdür muavininin Ermeni olduklarına şahit olunmaktadır. Bu çerçevede Azakpur Nahiyesi Müdür Muavini Kaspar Ağa,¹⁴⁵ Akçan Nahiyesi Müdür Muavini Karabet Ağa¹⁴⁶ ve Ziyaret Nahiyesi Müdür Muavini Kigork Ağa¹⁴⁷ isimleri salnâmelere yansımıştır. Ayrıca Ziyaret Nahiyesi meclis a'zâsı olarak da Gerbo Ağa ismi kayıtlarda yer almıştır.¹⁴⁸

3.2.1. Malazgirt

Ermeniler, Malazgirt kazasının idari hayatında neredeyse bütün kurumlarda ve kurullarda yer almışlardır. Bu çerçevede Meclis-i İdare a'zâsı Osib Ağa,¹⁴⁹ Serkis Ağa,¹⁵⁰ Tatumyano(?) Ağa,¹⁵¹ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Artin Ağa,¹⁵² Osib Ağa,¹⁵³ Serkis Ağa,¹⁵⁴ Polis Dairesinde polis olarak Setrak Efendi,¹⁵⁵ Polis Gagik Efendi;¹⁵⁶ Muhasebe Kalemi Sandık Emmini Mihitar Efendi,¹⁵⁷ Hayrabet Efendi;¹⁵⁸ Nüfus Kalemî Kâtibi Mihitar Efendi;¹⁵⁹ Hey'et-i Tahsiliye içerisinde tahsildar olarak Arşak Efendi;¹⁶⁰ Tahkikat-ı Evveliyeye Komisyonu a'zâsı Serkis Ağa;¹⁶¹ Tahkikat-ı İbtidâiye Heyeti a'zâsı Serkis Ağa¹⁶² ve Osib Ağa¹⁶³ isimleri zikredilebilir.

3.2.2. Bulanık

Bulanık kazasında Ermeniler, kaza meclisi, belediye dairesi ve adli teşkilat başta olmak üzere kaza yönetiminin neredeyse bütün kademelerinde etkin olarak yer

142 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 189; *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 163.

143 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 163.

144 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 190; h. 1318, s. 165.

145 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 164; h. 1318, s. 166.

146 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 164; *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 166.

147 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 165; h. 1318, s. 166.

148 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 165; h. 1318, s. 167.

149 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 204.

150 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 204; h. 1316, s. 215; h. 1317, s. 174.

151 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 176.

152 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 205.

153 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 215; h. 1318, s. 176.

154 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 174.

155 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 216; h. 1317, s. 175.

156 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 177.

157 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 205.

158 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 217; h. 1317, s. 176.

159 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 216.

160 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 217.

161 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 216.

162 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 175.

163 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 177.

almışlardır. Bu bağlamda Meclis-i İdare a'zâsı olarak Kaspar Ağa,¹⁶⁴ Mardiros Ağa,¹⁶⁵ Gazer Ağa, Harabet Ağa¹⁶⁶ ve Serkis Ağa¹⁶⁷ kaza meclisinde görev alan isimler olarak görülmektedir. Bulanık'taki bazı idari kademelerde Ermenilerin zaman zaman Müslümanlardan daha fazla yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Bu noktada Belediye Dairesinde meclis a'zâsı olarak görev alan Ermenilerin bazen meclisteki dört a'zâdan üçünü teşkil ettikleri görülmektedir. Bu çerçevede H. 1316 ve 1317 tarihli salnâmelerde yer alan Belediye Dairesi Meclisi a'zâsı olarak Agop Ağa, Avidis Ağa ve Serkis Ağa¹⁶⁸ isimlerini zikredebiliriz. H. 1318 tarihli salnâmede ise söz konusu meclisin üç a'zâsı bulunduğu ve bu a'zâlardan ikisinin Markar Ağa ve Serko Ağa¹⁶⁹ isimli Ermeniler oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra Bidayet Mahkemesi a'zâsı Mihitar Efendi,¹⁷⁰ Markar Ağa,¹⁷¹ Polis Dairesinde polis olarak İstegan Efendi,¹⁷² Muhasebe Kalemi Sandık Emimi Markar Efendi,¹⁷³ Hovannes Efendi,¹⁷⁴ Nüfus Dairesi Kâtibi Arşak Efendi,¹⁷⁵ Reji İdaresinde memur olarak Avidis ağa,¹⁷⁶ Hey'et-i Tahsiliye Süvari Tahsildarı Markar Efendi, Süvari Tahsildarı Himayak Efendi,¹⁷⁷ Bank Dairesi a'zâsı Kaspar Ağa, Ağyazar Ağa,¹⁷⁸ Haço Ağa,¹⁷⁹ Vesait-i Nakliye Komisyonu a'zâsı Mihitar Ağa,¹⁸⁰ Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu a'zâsı Mihitar Ağa,¹⁸¹ Tahkikat-ı İbtidâiye Hey'eti a'zâsı Zakar Efendi¹⁸² ve Mihitar Efendi¹⁸³ isimleri kazanın resmi kurum ve kurullarında yer alan Ermeniler olarak kayıtlara geçmişlerdir.

3.2.3. Varto

Muş sancağının nüfus bakımından en küçük kazası olan Varto'da Ermeniler, kaza meclisi başta olmak üzere birçok idari kademede yer almışlardır. Bu çerçevede-

164 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 210.

165 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 199.

166 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 168.

167 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 201; 1317, s. 168.

168 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 201; 1317, s. 168.

169 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 170. Salnâmede Serko Ağa olarak zikredilen a'zânın önceki iki yıl da a'zâ olarak yer alan Serkis Ağa olduğunu düşünmekle beraber, salnâmede böyle yazıldığı için ayrıca zikrettik.

170 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 210.

171 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 169.

172 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 200; h. 1317, s. 168; h. 1318, s. 170.

173 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 167.

174 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 169.

175 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 199.

176 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 211.

177 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 167; h. 1318, s. 169.

178 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 211.

179 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 200; h. 1317, s. 167.

180 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 201.

181 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 168.

182 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 168.

183 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 170.

de Meclis-i İdare a'zâsı olarak Mardiros Ağa,¹⁸⁴ Kalust Ağa,¹⁸⁵ Haço Ağa,¹⁸⁶ Melkon Ağa,¹⁸⁷ Belediye Dairesi Meclisi a'zâsı olarak Haçadur Ağa,¹⁸⁸ Melkon Ağa,¹⁸⁹ Mardo Ağa,¹⁹⁰ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Gorgi Ağa,¹⁹¹ Vartan Ağa,¹⁹² Avidis Efendi,¹⁹³ Muhasebe Kalemi Sandık Emimi İstefan Efendi,¹⁹⁴ Bank Dairesi a'zâsı Melkon Ağa¹⁹⁵ ve Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu a'zâsı Vartan Ağa¹⁹⁶ isimleri zikredilebilir.

3.2.4. Sason

Sason kazası, Muş sancağına bağlı kazalar içerisinde Ermenilerin idari hayatta en az görev aldıkları yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Salnâmelerdeki kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Ermeniler sadece kaza meclisinde yer almışlardır. Bu bağlamda Meclis-i İdare a'zâsı olarak Makdis Vartan Ağa¹⁹⁷ ve Kirkor Ağa¹⁹⁸ isimleri kayıtlara yansımıştır.

3.3. Siirt Sancağı

Siirt sancağı; merkez kaza, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarından müteşekkildir. Sancağın yönetim merkezi, merkez kaza olan Siirt'tir. Ermeniler, Siirt'te birçok idari kurum ve kurulda yer almışlardır. Ermenilerin görev aldıkları Liva İdare Meclisinde a'zâ olarak Basmacıyan Minas Efendi,¹⁹⁹ Makdis Ohan Efendi,²⁰⁰ isimleri salnâmelerdeki kayıtlara yansımıştır. Ayrıca H. 1310 ve 1316 yıllarına ait salnâmelerde Ermeni Murahhasa Vekilinin, Liva İdare Meclisinde tabii a'zâ olarak yer aldığı görülmektedir.²⁰¹ Merkez kazadaki nüfusları çok az olmakla beraber Süryaniler de Liva İdare Meclisinde yer almışlardır. Bu noktada H. 1317 ve 1318 tarihli salnâmelerde, meclisteki tabii a'zâ olarak Süryani Patrik Vekilinin Ermeni Murahhasa Vekilinin yerini aldığına şahit olunmaktadır.²⁰² Kaza meclisinin yanı sıra Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi a'zâsı olarak Melkon Efen-

184 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 215; h. 1318, s. 172.

185 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 215.

186 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 206; h. 1317, s. 170.

187 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 172.

188 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 208; h. 1317, s. 172.

189 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 208; h. 1317, s. 172; h. 1318, s. 173.

190 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 173.

191 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 215.

192 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 207; h. 1317, s. 171.

193 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 172.

194 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 216.

195 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 207; h. 1317, s. 171; h. 1318, s. 173.

196 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 207; h. 1317, s. 171; h. 1318, s. 173.

197 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 220; h. 1316, s. 225; h. 1317, s. 178; h. 1318, s. 180.

198 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 220.

199 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 226.

200 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 190; h. 1318, s. 192.

201 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 226; h. 1316, s. 240.

202 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 190; h. 1318, s. 192.

di; Polis Dairesinde Üçüncü Komiser Cercis Efendi,²⁰³ Polis Bedros Efendi;²⁰⁴ İcra Dairesinde mübaşir olarak Tomas Ağa,²⁰⁵ Hey'et-i Tahsiliye Süvari Tahsildarı Agop Efendi,²⁰⁶ Ticaret ve Sanayi ve Ziraat Odası Heyeti a'zâsı olarak Basmacıyan Agop Efendi,²⁰⁷ Korkisyan Bedros Efendi,²⁰⁸ Korkisyan Mansur Efendi;²⁰⁹ Tedkik-i Senedat Komisyonu a'zâsı olarak Harunyan Babi Efendi,²¹⁰ Korkisyan Yakup Ağa²¹¹ ve Karabetyan Babi Efendi²¹² isimleri kayıtlara yansıyan kişiler olarak zikredilebilir.

3.3.1. Eruh

Eruh kazasının idari hayatında görev alan Ermeniler olarak; Meclis-i İdare a'zâsı Ohannes Ağa,²¹³ Bedros Ağa,²¹⁴ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Korkis Efendi,²¹⁵ Hokas Ağa,²¹⁶ Tapu Kâtibi Agop Efendi,²¹⁷ Polis Dairesinde Polis Korkis Efendi²¹⁸ ve Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu a'zâsı Bedros Ağa²¹⁹ isimleri zikredilebilir.

3.3.2. Pervari

Ermenilerin Pervari kazasında sadece kaza idare meclisinde yer aldıkları görülmektedir. Meclis-i İdare a'zâsı olarak Serkis Ağa²²⁰ ve Boğos Ağa²²¹ isimleri salnâmelere yansımıştır.

3.3.3. Şirvan

Ermeniler, Şirvan kazasının idari hayatında oldukça etkin bir konumda yer almaktadırlar. H. 1316,1317 ve 1318 tarihli salnâmelerde Kaymakam muavini olarak Serkis Efendi²²² ismi kaydedilmektedir. Dolayısıyla Ermenilerin kazanın en üst düzey yöneticisi olan kaymakamdan hemen sonraki bir konumda yer almaları, onların kazanın idari hayatındaki etkinliklerini göstermesi bakımından dikkate

203 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 247; h. 1318, s. 247.

204 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 200.

205 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 228.

206 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 248; h. 1317, s. 198; h. 1318, s. 201.

207 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 246; h. 1317, s. 196; h. 1318, s. 197.

208 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 246; h. 1317, s. 196.

209 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 197.

210 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1317, s. 197.

211 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1317, s. 197; h. 1318, s. 199.

212 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1318, s. 199.

213 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 247; h. 1316, s. 267; h. 1317, s. 205; h. 1318, s. 207.

214 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 247; h. 1317, s. 205; h. 1318, s. 207.

215 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 247.

216 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1317, s. 205; h. 1318, s. 207.

217 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 248.

218 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 268.

219 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 269; h. 1318, s. 209.

220 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1310, s. 251; h. 1318, s. 217.

221 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 261.

222 *Bitlis Vilâyet Salnâmesi*, h. 1316, s. 274; h. 1317, s. 210; h. 1318, s. 212.

değerdir. Bunun yanı sıra Meclis-i İdare a'zâsı Serkis Ağa,²²³ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Korkis Efendi,²²⁴ Bidayet Mahkemesi Mübaşiri Tomas Ağa²²⁵ ve Hey'et-i Tahsiliye Süvari Tahsildarı Bağdo Efendi,²²⁶ Küfre Memlahası (tuzla) Ambar Emni Cercis Efendi²²⁷ isimleri zikredilebilir.

Ermenilerin, kaza merkezinin yanı sıra bazı nahiyelerin idari hayatında da üst düzey makamlarda yer aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda Minar Nahiyesi Müdür Muavini Hokas Efendi²²⁸ ismi burada zikredilebilir. Bunun yanı sıra H. 1310 tarihli salnâmede Zirki Nahiyesi ile ilgili bilgilerin verildiği kısımda “Düyun-ı Umumiye Memurini” başlığı altında zikredilen üç görevliden ikisinin Ermeni oldukları görülmektedir. Burada Ambar memuru İstapan Efendi ve Kâtip olarak da Agop Efendi²²⁹ isimleri kaydedilmiştir.

3.3.4. Garzan

Ermeniler, Garzan kazasındaki kamu kurumlarının birçoğunda görev almışlardır. Bu çerçevede Meclis-i İdare a'zâsı olarak Serkis Ağa,²³⁰ Haço Ağa,²³¹ Koyunlu Ohan Ağa,²³² Zoklu Ohannes Ağa,²³³ Bidayet Mahkemesi a'zâsı Korkis Efendi,²³⁴ Meclis-i İdare Mahkeme a'zâsı Haço Ağa,²³⁵ Polis Dairesinde polis olarak Bedros Efendi,²³⁶ Çay Memlahası Kâtibi Agop Efendi²³⁷ ve Melfan Memlahası Ambar Memuru Agop Efendi²³⁸ isimleri zikredilebilir.

Garzan'ın yanı sıra kazaya bağlı nahiyelerde de Ermeniler idari hayatta önemli görevler üstlenmişlerdir. Salnâmelerde; Rıdvan, Barınç ve Melfan nahiyelerinin müdür muavinlerinin Ermeni olduğu görülmektedir. Rıdvan Nahiyesi Nahiye Müdür Muavini Melkon Efendi,²³⁹ Barınç Nahiyesi Nahiye Müdür Muavini Ohan Efendi²⁴⁰ ve Melfan Nahiyesi Nahiye Müdür Muavini Beydo Ağa²⁴¹ isimleri kayıtlara yansımıştır.

223 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 242; h. 1316, s. 274.

224 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 247.

225 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 242; h. 1316, s. 274; h. 1317, s. 211; h. 1318, s. 213.

226 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 211.

227 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 276.

228 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 277; h. 1317, s. 213; h. 1318, s. 215.

229 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 245.

230 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 236.

231 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 253.

232 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 200; h. 1318, s. 202.

233 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 200.

234 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 201; h. 1318, s. 203.

235 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 253.

236 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 254; h. 1317, s. 201.

237 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 255.

238 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 203; h. 1318, s. 205.

239 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 256; h. 1317, s. 203; h. 1318, s. 205.

240 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 256; h. 1317, s. 204; h. 1318, s. 206.

241 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 204; h. 1318, s. 206. Beydo ismi çok yaygın olmamakla beraber, Ermeniler arasında kullanılan bir isimdir. Bkz. BOA, DH. TMIK. M., 142/50.

3.4. Genç Sancağı

Genç sancağı; merkez kaza, Çapakçur ve Kulp kazalarından müteşekkildir. Ermeniler, Genç'te sancağın en üst düzey yöneticisi olan mutasarrıftan hemen sonraki en yetkili idari görev olan mutasarrıf muavinliğini ellerinde bulundurmaktadırlar. Bu çerçevede Genç Sancağı Mutasarrıf Muavini Cercis Efendi²⁴² ve Agop Efendi²⁴³ isimleri salnâmelerdeki kayıtlarda yer almıştır. Ayrıca Ermeni Murahhasa Vekilinin tabii a'zâ olarak yer aldığı²⁴⁴ Liva İdare Meclisinde, Ermeniler seçilmiş a'zâlar arasında da yer almışlardır. Liva İdare Meclisi a'zâsı olarak Hanuş Ağa,²⁴⁵ Ohan Ağa²⁴⁶ ve söz konusu mecliste kâtip olarak da Nazar Efendi²⁴⁷ isimleri zikredilebilir. Bunların yanı sıra Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi a'zâsı olarak Hanuş Ağa,²⁴⁸ Ohannes Ağa,²⁴⁹ Hukuk Dairesi a'zâları olarak da Agop Efendi²⁵⁰ ve Arakil Efendi²⁵¹ isimleri kayıtlara geçmiştir. Meclis-i İdare Mahkemesi Müddeiumumi (savcı) Muavini olarak da Mutasarrıf Muavini Agop Efendi²⁵² ismi kaydedilmektedir.

Ayrıca Polis Dairesi Üçüncü Komiser Nazaret Efendi, Polis Espador Efendi,²⁵³ Vergi Kaleminde Defterci Ohan Efendi,²⁵⁴ Muhasebe Kalemi Sandık Emni Agop Efendi,²⁵⁵ Hey'et-i Tahsiliye Süvari Tahsildarı Bedros Efendi,²⁵⁶ Tedkik-i Emlak ve Arazi Senedatı Komisyonu a'zâsı olarak Hanuş Ağa,²⁵⁷ Tahkikat-ı İbtidâiye Komisyonu Reisi Mutasarrıf Muavini Cercis Efendi,²⁵⁸ Tahkikat-ı Evveliyeye Komisyonu Reisi Mutasarrıf Muavini Agop Efendi,²⁵⁹ Maarif Komisyonu a'zâsı olarak Mutasarrıf Muavini Cercis Efendi²⁶⁰ ve yine Mutasarrıf Muavini Agop Efendi²⁶¹ isimleri, Genç'te kamu hizmeti görevini yürüten Ermeniler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genç sancağı ve merkez kazanın yanı sıra merkez kazaya bağlı nahiyelerde de Ermenilerin idari görevler yürüttükleri görülmektedir. Bu çerçevede Mizak Nahiyesi Nahiyeye Müdür Muavini Ohannes Ağa²⁶² ve Oğnut Nahiyesi Nahiyeye Müdür

242 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 281; h. 1317, s. 218.

243 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 222.

244 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 281.

245 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1310, s. 253; h. 1316, s. 281; h. 1317, s. 218.

246 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 222.

247 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1310, s. 253.

248 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 283.

249 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 224.

250 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1317, s. 220.

251 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 224.

252 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 222.

253 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 286.

254 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 283.

255 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1310, s. 254.

256 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1317, s. 224; h. 1318, s. 228.

257 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 288; h. 1317, s. 224; h. 1318, s. 228.

258 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1317, s. 224.

259 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 227.

260 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 283; h. 1317, s. 221.

261 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1318, s. 225.

262 Bitlis Vilayet Salnâmesi, h. 1316, s. 289; h. 1317, s. 226; h. 1318, s. 229.

Muavini Evak Efendi²⁶³ isimleri zikredilebilir. Ayrıca Mizak nahiyesinde polis olarak Donabed Efendi²⁶⁴ ismi kayıtlarda yer almaktadır.

3.4.1. Çapakçur

Ermenilerin Çapakçur kazasının idari hayatında aldıkları görevler ve bu görevleri yürüten kişiler olarak; Meclis-i İdare a'zâsı olarak Serkis Ağa, Ohannes Ağa,²⁶⁵ Mardo Ağa,²⁶⁶ Mıgırdıç Ağa,²⁶⁷ Karabet Ağa,²⁶⁸ Bidayet Mahkemesi a'zâsı olarak Kiyork Ağa²⁶⁹ ve Müstantik Muavini Artin Efendi,²⁷⁰ Sandık Emini Artin Efendi,²⁷¹ Hey'et-i Tahsilîye içerisinde tahsildar olarak Karabet Efendi²⁷² ve Ohannes Efendi²⁷³ isimleri kayıtlara yansımıştır.

3.4.2. Kulp

Ermeniler Kulp kazasında birçok kamu görevi üstlenmişlerdir. Bu bağlamda Meclis-i İdare a'zâsı olarak Boğos Ağa, Kirkor Ağa,²⁷⁴ Gerbo Ağa,²⁷⁵ Asadur Ağa,²⁷⁶ Bidayet Mahkemesi a'zâsı olarak Boğos Ağa,²⁷⁷ Polis Dairesinde Polis Donabed Efendi,²⁷⁸ Polis Mihran Efendi,²⁷⁹ Sandık Emini Kirkor Efendi²⁸⁰ ve Hey'et-i Tahsilîye Süvari Tahsildarı Kirkor Efendi²⁸¹ isimleri zikredilebilir.

Bunun yanı sıra kazaya bağlı Fırki nahiyesinin müdür muavininin de Ermeni olduğu görülmektedir. Müdür muavini olarak Şemmas Artin Ağa²⁸² ismi kayıtlarda yer almıştır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatında Bitlis vilayeti, 19. yüzyılın sonunda Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkil büyük bir idari merkezdir. Bitlis şehrinin yönetim merkezi olduğu Bitlis vilayeti, bu dönemde Anadolu'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı vilayetten birisidir. Devletin resmi

263 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 228.

264 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 229.

265 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 263.

266 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 297; h. 1317, s. 230; h. 1318, s. 233.

267 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 297.

268 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 230; h. 1318, s. 233.

269 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 297; h. 1317, s. 230; h. 1318, s. 233.

270 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 230; h. 1318, s. 233.

271 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 263.

272 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 299.

273 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 231; h. 1318, s. 234.

274 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 265.

275 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 292.

276 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 292; h. 1317, s. 227; h. 1318, s. 230.

277 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 292; h. 1317, s. 227; h. 1318, s. 230.

278 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 293; h. 1317, s. 228.

279 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1318, s. 231.

280 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1310, s. 265.

281 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1316, s. 293.

282 *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, h. 1317, s. 229; h. 1318, s. 232.

nüfus verileri esas alındığında Ermenilerin 19. yüzyılın sonunda vilayetin toplam nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 40'ını oluşturdukları görülmektedir. Vilayette yoğun bir nüfusa sahip olan Ermeniler, vilayetin hemen hemen bütün yerleşim birimlerine dağılmış bir şekilde yaşamaktaydılar. Ermeni kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında; 1915'ten önce Ermenilerin Bitlis vilayetinin 681 yerleşim biriminde yaşadıkları ve çok sayıda kilise, manastır ve eğitim kurumuna sahip oldukları söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca birçok farklı etnik ve dini grubu bünyesinde barındırmıştır. Söz konusu etnik ve dini gruplar devletin esnek politikaları vesilesiyle kimliklerini ve inançlarını büyük ölçüde muhafaza ederek Müslümanlarla bir arada yaşamayı başarmıştır. Osmanlı'nın bünyesindeki bu etnik/dini gruplar arasında Ermenilerin, Müslümanlarla münasebetlerinin diğer gayrimüslim topluluklara nazaran daha sıcak olduğu tespit edilmiştir. Bitlis şer'iyye sicilleri ve salnâmeler incelendiğinde, Ermenilerin toplumsal hayatın birçok alanında etkin olmalarının yanı sıra vilayetin idari hayatında da ön planda yer aldıkları görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminde devletin siyasi ve idari yapısında yapılan değişikliklerle beraber gayrimüslimlerin devletin idari kademelelerinde yer almaları daha görünür olmuştur. Tanzimat'tan önce de devletin birçok resmi ve özel işlerinde görev alan Ermenilerin, bu dönemde devlet hizmetinde görev almaları en üst seviyeye yükselmiştir denilebilir. Bu çerçevede Bitlis vilayetinde Ermeniler; vali yardımcılığı, kaymakam yardımcılığı, nahiye müdürlüğü, vilayet idare meclisi a'zâlığı, belediye meclisi a'zâlığı ve bidayet mahkemesi a'zâlığı başta olmak üzere neredeyse devletin bütün idari kademelerinde ön planda yer aldıkları tespit edilmiştir. Bu çalışmanın Müslümanlar ile Ermenilerin 1915 öncesi döneme ait münasebetlerine ışık tutması ve bu alanda yapılacak çalışmalar için yol gösterici olmasını ümit ediyoruz.

Kaynakça

- Bayraktar, Hilmi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı: İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*. Elazığ 2007.
- Bitlis Şer'iyye Sicili*. nr. 298; nr. 333; nr. 411; nr. 412.
- Bitlis Vilayet Salnâmesi*. h. 1310; h. 1316; h. 1317; h. 1318.
- BOA, DH. TMİK. M., 142/50.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. Ankara 1996.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*. Paris 1891.
- Çadircı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara 1991.
- Erpolat, Mehmet Salih. "H.1104-1105 (M.1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri". *Hoşgö-*

- rü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği [Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (I: 2006: Kayseri)] içinde, haz. M. Metin Hülagü v.dğr., 3: 49-65. Kayseri 2007.
- Ertaş, Kasım. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul 2015.
- Ertaş, Kasım. "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy. 60 (2017): 217-233.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul 2001.
- Hüseyin Nâzım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*. Ankara 1993.
- Karaçavuş, Ahmet. "19. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler". *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler* içinde, haz. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş. İstanbul 2009.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul 2010.
- Kevorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. çev. Mayda Saris. İstanbul 2013.
- Mayewski. *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*. çev. Mehmed Sadık, haz. Hamit Pehlivanlı. Van 1997.
- Neyzi, Leyla ve Hranush Kharatyan Araçelyan. *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları*. İstanbul 2010.
- Ölmez, Adem. "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 9, sy. 2 (2014): 1-22.
- Southgate, Horatio. *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*. New York 1840.
- Tomakin, Ahmet Yasin. "Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryâniler (132-656/750-1258)". (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017).
- Üner, Mehmet Emin. "Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)". (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2003).
- Walker, Christopher J. "The End of Armenian Taron and Baghesh". *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* içinde, edited by Richard G. Hovannisian, 191-206. Costa Mesa 2001.